

KARÁCSONY ANDRÁS

A filozófiai hermeneutika esete a jogi hermeneutikával

Meggyőződésem szerint mind az applikáció problémája (sőt ez kétszeresen is), mind pedig a diszciplínák közötti dialógus lehetősége jól tanulmányozható a jogi és a filozófiai hermeneutika hosszú ideig párhuzamosan futó, majd egymást keresztező, átható eszmetörténeti anyagán.

Gondolatmenetem szempontjából a kulcsmondat *Gadamer Igazság és módszer*-ében olvasható, mégpedig mint egy alfejezet címe, s így szól: „a jogi hermeneutika példaszerű jelentősége”.¹ Hogy miért tartotta Gadamer *példaszerűnek* a filozófiai hermeneutika számára a jogi hermeneutikát? A válasz nagyon röviden: mert a jogi értelmezéstan számára (egyébként a teológiai hermeneutikához hasonlatosan) az értelmezés kérdése mindig az általános törvénynek az egyedi esetre történő konkretizációját jelentette, azaz röviden: applikációt (alkalmazást). És az applikáció – legalábbis a gadameri hermeneutika szerint – az értelmezés központi jelentőségű művelete.

Gadamer tehát példaszerűnek nevezte a jogi hermeneutikát (ami egyébiránt nem akadályozta meg abban, hogy a kortárs jogi hermeneutika legnagyobb hatású alakjával, Emilio Bettivel ne folytasson mélyreható vitát), s ebből az egyértelmű elismerésből a gyanútlan olvasó számára az következhetne, hogy Gadamert tekintélyként elfogadó és hermeneutikával foglalkozó filozófusok nekiálltak tanulmányozni a jogi hermeneutika gondolkodástörténetét. Ám a valóságban éppen ennek ellenkezője történt. Nem a filozófiai hermeneutikával foglalkozók váltak nyitottá a jogi hermeneutika gondolkodástörténeti eszmekincsére (úgy tűnik megelégedtek annyi jogi hermeneutikával, amennyi magából a gadameri szövegből kiolvasható), hanem a jogi hermeneutikával foglalkozók számára jelentett ekkortól kiindulópontot Gadamer filozófiai hermeneutikája. Hogy ennek az áthatásnak a jelentőségét érzékeltethessem, ahhoz a német jogi hermeneutikai gondolkodás „Gadamer előtti” történetéből néhány fontosabb megközelítést fel kell idéznem.

Noha első pillantásra plauzibilisnek tűnik, ám mégis megtévesztő, ha jogi és a filozófiai hermeneutika viszonyát a jogfilozófia és a filozófia viszonyához hasonlatosként képzeljük el. Azért nem állítható párhuzamba e két viszonyrendszer, mert a jogfilozófia inkább csak befogadta a filozófiai impulzusokat, sőt története nagyjából a 18. század második feléig a filozófián belüli történet. A jogi hermeneutika problémátörténete viszont jobbra a filozófiai hermeneutikán kívül zajlott.

Ne menjünk nagyon vissza a múltba, kezdjük *Thomasius (Ausübung der Vernunft-Lehre, 1691)* jogi értelmezéstanával, aki az ész fogalmát állította az interpretáció

¹ Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer*. (1960) Gondolat, Budapest, 1984, 229.o.

középpontjába. Szerinte ugyanis a törvény értelmének feltárása az észhasználat segítségével történhet. Amennyiben a törvény szövege nem világos, s így nem tudjuk pontosan, hogy mit akart a törvényhozó, akkor fel kell tételeznünk, hogy azt akarta, amit a természettörvény előír, mert a természettörvény mindig ésszerű. Fel kell hívnom arra a figyelmet, hogy Thomasius és követői csak akkor tartották fontosnak a természettörvény (természetjog) alapján történő értelmezést, ha a pozitív jog szövege homályos. Ez az értelmezési mód tehát *nem* arra szolgált, hogy a világos, érthető pozitív jogi szabályokat a természetjogi ésszerűség alapján felülbírálják. Erre nem is szolgálhatott, hiszen eleve feltételezték, hogy a törvények a természetjogi követelményeket fejezik ki: a világos törvények pontosan, a homályos törvények pontatlanul. Ezt a módszertant követte a 18. század többi német szerzője is pl. *Chladenius: Einleitung zur richtigen Auslegung vernünftiger Reden und Schriften*, 1742), *Eckhard (Hermeneutica iuris*, 1750) és *Meier (Versuch einer allgemeinen Auslegungskunst*, 1757).

Azonban a természettörvényre hivatkozó értelmezés csak addig játszott kulcsszerepet, amíg a természetjogot a pozitív joghoz képest elsődlegesként gondolták el. A 18. század második felétől viszont már megfogalmazódtak a pozitív jog elsőbbségét hangsúlyozó elképzelések (pl. *Pütter: Neuer Versuch einer Juristischen Encyclopädie und Methodologie*, 1767) is, s ezekben az értelmezés súlypontjai másként helyezkedtek el. Az ész fogalmának hangsúlyozása viszont ebben az évszázadban oly nagyhatású volt, hogy a jogpozitivisták értelmezéstanon belül is jelentkezett. Ugyanis homályos törvény esetében a jogpozitivisták is az észre, csak éppen nem a természetjogban kifejeződő, hanem a pozitív jogi szabályokból rekonstruálható észre hivatkoztak a jogértelmezésben. Ez megfigyelhető pl. *Zachariä (Versuch einer allgemeinen Hermeneutik des Rechts*, 1805) munkájában, aki szerint a szövegben benne rejlő gondolat értelmezése mellett, az analógiára és az indukcióra támaszkodva, feltárható a szöveghez tartozó értelem is. Az említett szerzők munkái nem ismerősek a filozófiatörténeti kézikönyvekből, s ez is jelzi, hogy a jogi hermeneutika gondolkodástörténete alapvetően a jog, s nem pedig a filozófia területén zajló intellektuális erőfeszítések története volt.

A 19. század első felében született meg az a jogi értelmezéstan, ami napjainkig hatást gyakorol a jogi irodalomra. S ez *Savigny* nevéhez fűződik. Ebben a hatástörténeti folyamatban ugyan a Savigny által megfogalmazott értelmezési elvek sora részben átalakult, részben új elvekkel bővült, azonban a 20. század végi jogértelmezési kánonnak továbbra is fontos részét adja. Ennek a kiemelkedő hatásnak talán az a magyarázata, hogy a jogtudományt történeti és filozófiai tudományként meghatározó Savigny nemcsak felvázolt egy módszertant, hanem bemutatta annak *alkalmazását* is.

Ehelyütt nincs módom Savigny értelmezéstanának még vázlatos összefoglalására sem, így csak két szempontot emelnék ki: egyfelől a schleiermacheri hermeneutikához fűződő viszonyt, ami hosszú ideig mint a jogi és filozófia hermeneutika közötti áthatás példája jelent meg, másfelől azt, hogy Savigny mit tartott az értelmezés alapvető feladatának, s ebből következően, hol húzta meg az értelmezés határát, más szóval: mitől tiltotta el az értelmezőt?

A 19. század első felében fogalmazta meg a teológus, filozófus *Schleiermacher*² az univerzális hermeneutika módszertanát, ami a filozófiai hermeneutika területén fordulópontot jelentett. Mivel Savigny és Schleiermacher tevékenysége egy időben folyt, és részben hasonló problémákkal foglalkoztak, ti. a szövegértelmezés módszerével, érthetően felvetődött a kérdés: megfigyelhető-e valamilyen hatástörténeti kapcsolat kettőjük között?

Az értelmezéstan gondolkodástörténetével foglalkozó szerzők között hosszú ideig egyetértés uralkodott a Savigny – Schleiermacher hatástörténeti viszony értékelését illetően, s ez az uralkodó vélemény a következőképp összegezhető: Savigny módszertana Schleiermacher hermeneutikájának recepciótörténetében elhelyezve ragadható meg. Ezt nemcsak a Schleiermacher hermeneutikája iránt kitüntetetten érdeklődő filozófusok, hanem jogelméleti gondolkodók is vallották.³

Hogy miért volt oly magától értetődő a hatás irányának ilyen meghatározása? A magyarázat nagyon egyszerű. Pusztán az említett szerzők publikációinak időbeli sorrendjét kellett figyelembe venni. S ebből kiderül, hogy míg Schleiermacher különböző előadásokban már 1819-től megfogalmazta hermeneutikai gondolatait, és ezeket az előadásszövegeket hagyatékából, pár évvel halálát követően ki is adták⁴, Savigny jogi értelmezéstana csak az 1840-ben publikált *Systems des heutigen Römischen Rechts* című műve I. kötetéből vált széles körben ismertté. S ez a sorrendiség valóban a schleiermacheri hatást valószínűsíti.

Azonban a két gondolkodó hagyatékának ismeretében módosítani kell ezt a képet. Savigny ugyanis már az 1802/1803 fordulóján tartott *Juristische Methodenlehre* című előadásában határozottan körvonalazta jogértelmezési elképzelését, míg Schleiermacher legkorábbi jegyzetei a hermeneutikai problémáról 1804-ből származnak. Sőt, arról sem feledkezhetünk meg, hogy Savigny 1802-1842 között számos egyetemi előadást tartott a jogi módszertan témakörében, s ennek során arra törekedett, hogy a jog helyes értelmezésének módszertanát kialakítsa. Azaz a hagyatékban írásos nyoma van annak, hogy Savignyt az értelmezéstan kérdésköre tudományos és oktatói pályafutása során mindig is foglalkoztatta. Ezek a munkák azonban közel másfélszáz évig nem kerültek kiadásra. Így már érthető, hogy a publikációk időrendjét alapul vevő elemzők elvétették a hatástörténeti összefüggés rekonstrukcióját. Savigny említett fiatalkori műve ugyanis 1951-ben jelent meg, az 1802-1842 között tartott jogi módszertani előadásainak gyűjteménye pedig csak 1993-ban.⁵ Mindezek fényében a két gondolkodó értelmezéstani nézeteinek egymáshoz fűződő viszonyáról csak azt a két megalapozott állítást fogalmazhatunk meg, hogy Savigny Schleiermachertől függetlenül

² Ld. Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst: *A hermeneutika fogalmáról* (1829). F. A. Wolf fejtegetéseivel és Ast tankönyvével összefüggésben. In: *Filozófiai hermeneutika*. (Szerk.: Bacsó Béla) A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára 4., Budapest, 1990, 29-60.o.

³ Ld. Dilthey, Wilhelm: *A hermeneutika keletkezése* (1900). In: Dilthey, Wilhelm: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Budapest, 1974, 469-493.o.; továbbá Rottleuthner, Hubert: *Hermeneutik und Jurisprudenz*. In: *Juristische Methodenlehre und analytische Philosophie*. (Hrsg.: Koch, Hans-Joachim): Athenaeum Verlag, 1976, 7-30.o.

⁴ Ld. Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst: *Hermeneutik und Kritik*. (Hrsg.: Lücke, Friedrich) Reimen Verlag, Berlin, 1838.

⁵ Ld.: Savigny, Carl Friedrich von: *Juristische Methodenlehre*. (Hrsg.: Wesenberg, Gerhard) Koehler Verlag, Stuttgart, 1951.; Savigny, Carl Friedrich von: *Vorlesungen über juristische Methodologie 1802-1842*. (Hrsg.: Mazzacane, Aldo) Klostermann Verlag, Frankfurt a. M., 1993.

alakította ki saját koncepcióját, továbbá világosan azonosítható *egyirányú* hatásról egyikőjük szemszögéből sem beszélhetünk.

Az esetleges kölcsönös hatás vonatkozásában is óvatosnak kell maradnunk (ez még további elemzéseket kíván), ám annyit megállapíthatunk, hogy a két gondolkodó hermeneutikai felfogása között a wittgensteini értelemben vett „családi rokonság” megfigyelhető. Hogy miben áll ez a rokonság – erre mindjárt visszatérek.

Savigny az értelmezést mint a „törvényben benne rejlő gondolat rekonstrukcióját” határozta meg⁶, és e rekonstrukcióhoz szükséges konkrét módszertani eljárásokat (a *grammatikai, logikai, rendszertani és a történeti* értelmezést) határozott meg. Az említett értelmezői eljárások igénybevétele azonban csak a jól megfogalmazott törvények esetében elegendő, akkor ugyanis magából a törvényből feltárható és rekonstruálható, hogy mi is volt a törvényhozói gondolat. Homályos törvények esetében viszont a törvény létrejöttéhez vezető okokat, a törvényhozási eljárást – melyben a törvényalkotás céljáról is ismeretet szerezhünk – kell figyelembe venni az értelmezés során.

Mivel Savigny a törvényben már benne rejlő gondolat rekonstrukcióját tartotta az értelmezés feladatának, ebből következően nem tartotta elfogadhatónak, ha az értelmezéssel új jog keletkezik. Álláspontja egyértelmű: az értelmezés sohasem a jogkeletkezéssel, hanem mindig a jogalkalmazással függ össze. És éppen ezen a ponton rokonítható Schleiermacher törekvésével, aki szerint a hermeneutikai feladat egy a műben benne rejlő gondolat feltárása. S ebben segít az értelmezőnek a grammatikai módszer, a szerzői alkotófolyamat rekonstrukciója és a történelmi helyzetbe való beleélés. Röviden tehát: az értelmező aktivitásának nem egy újféle értelem megalkotására kell irányulnia, hanem a már meglévő értelem helyes megragadására.

Savigny életműve oly jelentős hatást gyakorolt a német jogi gondolkodásra, hogy egy évszázadon át alig látott napvilágot olyan jogi hermeneutikával foglalkozó munka, mely ne Savigny módszertani elveinek bemutatásával kezdte volna a jogi értelmezéstan tárgyalását.⁷ Mielőtt továbblépnénk, az előző állításomhoz három kiegészítést fűznék.

Egyfelől jelezni kell, hogy volt kivétel is. E tekintetben talán a legérdekesebb az 1945-ös „természetjogi fordulatával” ismertté vált *Radbruch* egyik fiatalkori írása, melyben – igencsak provokatív módon – könnyedén (azaz még kritikailag sem tárgyalva Savigny-t) túllépett a Savigny által meghatározott értelmezéstan kereteiken.⁸ Ebben a rövid tanulmányban Radbruch ugyanis arról írt, hogy az értelmezőnek nem az eredeti gondolat rekonstrukciójára kell törekedni, hanem annak *továbbgondolására, végiggondolására*. Ezen túlmenően még annak is hangot adott Radbruch, hogy a jogász tevékenységében (itt

⁶ Savigny, Carl Friedrich von: *System des heutigen Römischen Rechts Bd. I.*, Verlag von Veit, Berlin, 1840, 214.o.

⁷ Sőt, a jelzett kulturális és időbeli határon túllépve az is megemlítendő, s e hatás erejét mutatja, hogy a hazai marxista jogelméletben évtizedekig uralkodó *Szabó Imre* is a Savigny-féle jogértelmezési módszertan elemeit – legalábbis részben – közvetítette mind a jogtudomány, mind pedig a jogászképzés irányába.

⁸ Ld.:Radbruch, Gustav: *Arten der Interpretation.* (1935) In: Radbruch, Gustav: *Rechtsphilosophie III.* (*Gesamtausgabe Bd. 3.*). C. F. Müller Juristischer Verlag, Heidelberg, 1990, 23-28.o.

elsősorban a bíróról van szó) az értelmezés valójában nem előzi meg az ítéletet, hanem éppen ennek fordítottja történik. Az ítélet az ítélkező kreativitásában gyökerezik, s miután már teremően rálelt a megfelelő ítéletre, azaz *utólag*, mintegy igazolásként, megfogalmazza az ítélethez elvezető értelmezés eszközeit. Az értelmezési eljárás funkciója tehát az ítélet elfogadtatásában, igazolásában rejlik, de maga az ítélkező *nem* ezen eszközök segítségével jutott el az ítélethozatalhoz.

Másodszor: a német jogi gondolkodásban a jogi értelmezéstan problematikájával különböző elnevezésű tématerületeken találkozhatunk. A jogfilozófia mellett az alábbiak feltétlenül megemlítendőek: jogi hermeneutika, érveléstan, jogi módszertan, jogdogmatika. Az utóbb felsorolt tématerületek közös vonása, hogy a *gyakorlati* jogélethez tekintettel megfogalmazott elméleteket foglal magába, s nem pedig filozófiai vagy éppen jogfilozófiai absztrakt tételek dedukciójáról van szó.

S végül azt kell kiemelnem, hogy Savigny hatása azt eredményezte, a jogi hermeneutika továbbra is egy a filozófiától elkülöníthető úton járt.

Mindez azonban a 20. század közepén megváltozott. A változás egyik fontos jelzője a jogfilozófus, jogtörténész Helmut Coing összefoglalása a jogi érveléstan és a hermeneutika viszonyáról.⁹ Az egy évvel Gadamer *Igazság és módszere*-e előtt megjelent elemzésben a szerző Savigny és Schleiermacher gondolatainak összekapcsolására tett kísérletet, és megfogalmazta azon álláspontját, hogy a jogi hermeneutikának az általános (filozófiai) hermeneutikára kell támaszkodni.

És ezzel elérkeztünk 1960-as *Igazság és módszer*-hez. Mint már említettem Gadamer ebben a munkában felhívta a figyelmet a jogi hermeneutika hagyományára és egyidejűleg vitatta Betti jogi értelmezéstanát. Erre a későbbiekben Betti válaszolt, s ezt pedig Gadamer viszontválasza követte.¹⁰ Ebből a vitából csak egyetlen elemet kívánok felidézni, s ez az applikáció megítélésének kérdése. Amíg Gadamer a jogi hermeneutika központi elemének tartotta az applikációt, azaz szerinte pl. egy régi törvény helyes megértéséhez az szükséges, hogy e törvény *alkalmazását* gondolja el az értelmező (az érvényességét mintegy meghosszabbítva a jelenig). Betti viszont *ezt csak a gyakorló jogász* tevékenységhez kötötte, s úgy látta, hogy „Gadamer álláspontja összemosza a jogtörténész és a jogalkalmazásra hivatott jogász különböző helyzetét”¹¹. Betti szerint *más* a jog területén egy olyan történeti vizsgálódás, amikor a vizsgált törvény érvényessége a jelenig nyúlik és más, amikor erről nem beszélhetünk. Betti az utóbbi esetet tisztán történeti értelmezésnek tartja. A jogtörténész

⁹ Ld: Coing, Helmut: *Die juristischen Auslegungsmethoden und die Lehren der allgemeinen Hermeneutik*. Westdeutscher Verlag, Köln-Opladen, 1959.

¹⁰ Ld. Betti, Emilio: *Zur Grundlegung einer allgemeiner Auslegungslehre. Ein hermeneutisches Manifest*. In: Festschrift für Ernst Rabel. II. Bd., (Hrsg.: Dölle, Hans) Mohr Siebeck Verlag, Tübingen, 1954, 79-168.o.; továbbá: Betti, Emilio: *A hermeneutika mint a szellemtudományok általános módszertana*. (1962) In: Athenaeum, Budapest, 1992/2.sz. 3-52.o.; továbbá Betti, Emilio: *Die Problematik der Auslegung in der Rechtswissenschaft*. In: Festschrift für Karl Engisch zum 70. Geburtstag. (Hrsg.: Bockelmann, Paul et al.), Klostermann Verlag, Frankfurt a. M., 1969.

¹¹ Betti: *A hermeneutika mint a szellemtudományok általános módszertana*. 31.o.

ugyanis olyan törvényeket vizsgál, melyek nem gyakorolnak közvetlen normatív befolyást a jelen viselkedésmódjaira, azaz irreleváns az alkalmazás elgondolása.

Térjünk vissza az alapkérdéshez: a filozófiai és jogi hermeneutika viszonyához. Megfigyelhető-e e két diszciplína között áthatás? Törekednek-e e diszciplínák képviselői arra, hogy alkalmazzák a másik meglátásait, elméleti felismeréseit? A filozófiai hermeneutika oldaláról a fenti kérdés röviden megválaszolható. E területen ugyanis a gadameri felhívást követően sem erősödött fel az érdeklődés a jogi hermeneutika iránt. Az elmúlt évtizedek jogi hermeneutikai irodalma azonban egy sajátos kettőséget mutat. A jogfilozófiai jellegű megközelítésekben folytonosan jelen vannak a gadameri gondolatok. Ez elsősorban Arthur Kaufmann és tanítványainak (Winfried Hassemer, Ulrich Schroth) írásaiban figyelhető meg. Kaufmann a hagyományos jogi hermeneutika és a gadameri megközelítés között próbált hidat verni, s úgy gondolta, hogy az általános hermeneutika megfontolásai átvihetők a jogász hermeneutikába.¹² S ez azt mutatja, hogy paradox módon hatott Gadamernek a jogi hermeneutikát illető elismerése. Nem a filozófiai hermeneutikát termékenyítette meg a jogi megközelítés tapasztalataival, hanem a jogfilozófusok figyelmét hívta fel a filozófiai hermeneutika újféle (heideggeri, gadameri) látásmódjára. A jogirodalomban azonban nemcsak ez a jogfilozófiai megközelítés érzékeny a hermeneutikai problémára, hanem a jogdogmatikai, jogi módszertani elemzések is. Ezek az utóbbiak viszont kevésbé támaszkodnak Schleiermacherre vagy Gadamerre, feladatukat inkább egy gyakorlatibb orientációban látják. És ennek során, a konkrét értelmezési módszerek, eljárások feltárásában, még mindig Savigny útmutatása, pontosabban annak továbbfejlesztett, kiegészített változatai adnak elméleti muníciót a szerzőknek.¹³

A diszciplináris áthatás tehát megtorpant az általános, elvi vizsgálódás szintjén. Amikor az értelmezés gyakorlati problémája merül fel, ott a saját diszciplína hagyománya él tovább, mivel a jogásznak a konkrét értelmezést segítő eszközökre van szüksége, s ebben a filozófiai hermeneutika korántsem ad teljes eligazítást.

¹² Kaufmann, Arthur: *Beiträge zur Juristischen Hermeneutik*. Carl Heymanns Verlag, Köln-Berlin-Bonn-München, 1984, 92-95.o.

¹³ Ld. pl. Zippelius, Reinhold: *Juristische Methodenlehre*. 7. Auflage, Beck Verlag, München, 1999.

Irodalom

Betti, E.: Zur Grundlegung einer allgemeiner Auslegungslehre. Ein hermeneutisches Manifest. in: Dölle, H. (Hrsg.): Festschrift für Ernst Rabel. II. Bd., Mohr, Tübingen, 1954. 79-168.o.

Betti, E. (1962) A hermeneutika mint a szellemtudományok általános módszertana. In: Athenaeum, 1992/2. 3-52.o.

Betti, E.: Die Problematik der Auslegung in der Rechtswissenschaft. in: Bockelmann, P. et al. (Hrsg.): Festschrift für Karl Engisch zum 70. Geburtstag. Klostermann, Frankfurt am Main, 1969.

M., Coing, H.: Die juristischen Auslegungsmethoden und die Lehren der allgemeinen Hermeneutik. Westdeutscher Verlag, Köln-Opladen, 1959.

Dilthey, W. (1900): A hermeneutika keletkezése. In: Dilthey: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Gondolat, Budapest, 1974. 469-493.o.

Gadamer, H-G. (1960): Igazság és módszer. Budapest, Gondolat, 1984.

Kaufmann, A.: Beiträge zur Juristischen Hermeneutik, Carl Heymanns, Köln-Berlin-Bonn-München, 1984.

Neumann, U. (1984): Zum Verhältnis von philosophischer und juristischer Hermeneutik. in: Hassemer, W. (Hrsg): Dimensionen der Hermeneutik. Arthur Kaufmann zum 60. Geburtstag. Heidelberg, R.v.Decker & C.F.Müller Verlag, 49-56.o.

Radbruch, G. (1935): Arten der Interpretation. In: Radbruch: Rechtsphilosophie III. (Gesamtausgabe Bd. 3.) C. F. Müller Juristischer Verlag, Heidelberg, 1990. 23-28.o.

Rottleuthner, H. Hermeneutik und Jurisprudenz. In: Koch, H-J. (Hrsg.): Juristische Methodenlehre und analytische Philosophie. Athenaeum, Kronberg, 1976. 7-30.o.

Savigny, C. F.: System des heutigen Römischen Rechts Bd. I. Veit, Berlin, 1840.

Savigny, C. F. : Juristische Methodenlehre (Hrsg.: Wesenberg, G.) Koehler, Stuttgart, 1951.

Savigny, C. F.: Vorlesungen über juristische Methodologie 1802-1842. (Hrsg.:Mazzacane, A.) Klostermann, Frankfurt am Main, 1993.

Schleiermacher, F. E. D.: Hermeneutik und Kritik (Hrsg. Lücke, F.). Reimen, Berlin, 1838.

Schleiermacher, F. E D. (1829): A hermeneutika fogalmáról F.A Wolf fejtegetéseivel és Ast tankönyvével összefüggésben. In: Bacsó B (vál.): Filozófiai hermeneutika. A Filozófiai Figyelő Kiskönyvtára 4. Budapest, 1990, 29-60.o.

Zippelius, R.: Juristische Methodenlehre. 7. Auflage, Beck, München, 1999.